

В. С. Макарчук

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
завідувач кафедри історії держави і права,
д-р юрид. наук, професор

**ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИРОБНИЦТВА
ТА ОБОРОТУ АЛКОГОЛЮ В УКРАЇНІ
У РОКИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917–1921 рр.)**

© Макарчук В. С., 2015

Розглянуто політику урядів Першої Української Народньої Республіки (Центральна Рада та її Рада Народніх міністрів), Української Держави (Гетьманату), Другої УНР (Директорії), Західно-Української Народної Республіки та радянських урядів України в питанні регулювання ринку алкоголю засобами держави і права

Ключові слова: сухий закон, горілчана монополія, акцизи, адміністративна відповідальність за самогонваріння

В. С. Макарчук

**ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ
ПРОИЗВОДСТВА И ОБОРОТА АЛКОГОЛЯ В УКРАИНЕ
В ПЕРИОД ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ
УКРАИНСКОГО НАРОДА (1917–1921 рр.)**

Рассмотрено политику правительств Первой УНР (Центральная Рада и ее Рада Народных Министров), Украинской Державы Гетмана Скоропадского, Второй УНР (Директории), Западно-Украинской Народной Республики и советских правительств Украины в вопросах регулирования рынка алкоголя посредством государственно-правовых инструментов.

Ключевые слова: сухой закон, водочная монополия, акцизы, административная ответственность за самогонварение.

V. S. Makarchuk

**LEGAL REGULATION OF PRODUCTION AND CIRCULATION
OF ALCOHOL IN UKRAINE DURING THE UKRAINIAN
WAR FOR INDEPENDENCE (1917–1921)**

The policy of governments of First UPR (Central Rada and its Council of People's Ministers), Ukrainian State (The Hetmanate), Second UPR (Directorate), West Ukrainian People's Republic and the Soviet governments of Ukraine concerning the alcohol market by means of state and law is considered.

Key words: prohibition, vodka monopoly, excise-duties, administrative amenability for moonshine.

Пропонована увазі читача наукова розвідка є свого роду реплікою на дисертаційне дослідження В. В. Бойка “Державно-правове регулювання виробництва, збуту і споживання алкоголю: історико-правове дослідження”^{*}, винесеного на захист у грудні 2015 р. у Спеціалізованій

^{*} З дисертацією В. В. Бойка “Державно-правове регулювання виробництва, збуту і споживання алкоголю: історико-правове дослідження” можна ознайомитися в бібліотеці Національного університету “Львівська політехніка”.

вченій раді К 35.052.19 у Національному університеті “Львівська політехніка”. Автор статті виступає опонентом цієї, поза сумнівом, цікавої та пізнавальної роботи. При попередньому ознайомленні з текстом роботи зробив зауваження дисертантові щодо відсутності наукового аналізу політики українських урядів доби Визвольних Змагань у питаннях введення горілчаної монополії, адміністративної та кримінальної відповідальності за самогоноваріння й порушення режиму торгівлі спиртними напоями тощо. В. В. Бойко послався на те, що тема є загалом малодослідженою у вітчизняній науковій літературі, оскільки увага традиційно звертається на інше: або соціальну політику чисельних властей України загалом, або ж на конкретну практику здійснення сухого закону, успадкованого українськими властями від царського режиму. Окрім того, вносити зміни до тексту дисертації та автореферату уже запізно.

Звірівшись з власними виписками, які залишилися після відвідування наукових бібліотек (звичка “про запас” записувати цікавинки), виявив документальні публікації та матеріали тогочасної (1917–1921 рр.) преси, які маю намір ввести у науковий оборот з тим, щоб заповнити ще й цю невелику лауну у вітчизняній історико-правовій науці.

Питання актуальності теми державно-правового регулювання сфери виробництва, збуту та споживання алкоголю заперечень не викликає: це й міркування поповнення бюджету, турботи держави про психічний та фізичний стан громадян, працездатність та кваліфікацію працівників у народному господарстві тощо. Особливо гостро такого роду питання постають в ситуаціях критичних: війни, революції, глибокої економічної кризи тощо. Для прикладу, у 2015 р. один із учасників т.зв. гібридної війни – Україна кілька разів нарощував ставку акцизів на увесь спектр алкогольної продукції, від пива до горілки включно. Інша сторона – Російська Федерація, навпаки, у лютому 2015 р. знизилася власні алкогольні акцизи на 15 відсотків. І це в умовах загальної галопуючої інфляції!

Сучасна ситуація в Україні у загальних рисах (російська агресія, підтримана “шахтарями та трактористами Донбасу”, занепад традиційних джерел поповнення бюджету, правовий нігілізм частини населення, що виявляється у відвертому небажанні дотримуватися будь-яких правових норм, тощо) суттєво нагадує історико-правовий контекст доби Визвольних Змагань. Це, на нашу думку, надає науковій розвідці додаткової актуальності.

Аналіз попередніх публікацій за темою наукової статті. Видається, що під таким кутом зору тему подій в Україні 1917–1921 рр. ще ніхто не піднімав (тут ми загалом погоджуємося з В. В. Бойком). Загальні ж питання, пов’язані з алкогольною політикою держав та урядів світу, навпаки, мають дуже широку історіографію. У цьому контексті згадаємо імена: В. Б. Аксьонова, В. А. Вейніка, А. І. Голосенка, М. В. Никифорака, А. Г. Кірюшенка, Ф. Н. Петрової, І. В. Курукіна, Ю. В. Латиша, Л. М. Овруцького, В. М. Навроцького, А. В. Немцова, В. П. Пашина, В. В. Похльобкіна, І. Г. Прижова, С. Романова, А. І. Рібакова, І. А. Сікорського, Н. С. Таганцева, В. Тремла, С. Шевардіна, С. Андерсона, Д. Крисчена, П. Герлиги, К. Рейда, Т. Рейнана та ін.

Виклад основного матеріалу. Як уже вказувалося, Наддніпрянська Україна отримала “сухий закон” у спадок від ще царської Росії, де він був уведений на початку Першої світової війни. Окрім позитивних моментів, як-от загальне витверезіння робітничої та селянської маси в тилу, наявність тверезих, а відтак більш боєздатних фронтовиків, заборона виробництва та реалізації міцних напоїв мала й негативні наслідки – передусім катастрофічні в умовах війни втрати бюджету.

Проголосивши Третім Універсалом (7 (20) листопада 1917 р.) УНР та її відокремлення (федеративний зв’язок) від Росії, Центральна Рада та її Генеральний секретаріат відразу зіткнулися з браком готівки, яку нові радянські власті просто перестали підвозити з центра до України.

Уже 10 (23) листопада 1917 р. Генеральний секретаріат розглядав інформацію В. Винниченка про неможливість виплати заробітної платні заводським робітникам з причини відсутності коштів у відділеннях банків. Вносилися пропозиції: “вияснити справу з фондом забезпечення паперових грошей України, видати спеціальні грошові бони, видати (очевидно, працедавцям. – В. М.) посвідчення державного банку про брак паперових знаків, оповістити робітників про причини

неможливості видати їм платні, звернутись до людної із закликом вносити всі податки, але не одсилати їх до Петрограда, і повідомити про ті заходи, які вживає тепер Генеральний секретаріат для полегшення грошового кризису, видати заклик вносити золото і золоті речі, **ввести винну монополію, бо пияцтво поширюється нелегальним шляхом**” [1, арк. 73] (Виділення в тексті мос. – В. М.).

Усі ці побажання залишилися на рівні балачок.

Вважаємо, що Генеральний Секретаріат на той час допустився певної помилки, яка не дозволила збільшити забезпечення надходження грошової маси – передусім шляхом законодавчого відновлення державної горілчаної монополії, скасованої царським урядом у 1914 р. з одночасним уведенням в країні сухого закону. Ймовірно, це упущення пояснювалося передусім політичними міркуваннями – скільки б вигоди не обіцяли “п’яні гроші” (в дореволюційній Росії вони давали близько чверті надходжень державного бюджету), моральні втрати бачилися українським революціонерам-ідеалістам неприйнятними.

Втім, відмітимо, що певні, щоправда, запізнілі у часі й непослідовні, зусилля у цьому напрямі Міністерством фінансів здійснювалися. На засіданні Ради Народних Міністрів 17 квітня 1918 р. розглядався запропонований заступником міністра фінансів В. П. Мазуренком проект постанови про дозвіл продажу коньяку та вина з фруктів і ягід (саме так у законопроекті. – В. М.). Постановили: “дозволити продаж коньяку і вина з фруктів та ягід, на умовах запропонованих міністерством фінансів” [2] – тобто під урядовим наглядом і контролем з боку Мінфіну.

Як бачимо, найбільш дохідна алкогольна продукція – горілчана (чиста, без витратних домішок. – В. М.), у постанові РНМ не згадувалася – не могла ж “народна влада” спювати український народ гірше за царизм.

До ідеї державної горілчаної монополії повернулися власті Української Держави гетьмана П. Скоропадського, що прийшла на зміну Першій УНР внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. Уже 3 травня (на четвертий день існування нової влади. – В. М.) з метою покращення фінансового становища новосформована Рада міністрів визнала необхідним запровадити монополію на цукор, тютюн й сірники; оголосила про підвищення залізничних тарифів та **запровадження казенної винної монополії** [3, с. 182; з посиланням на: ЦДАВОВ України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3 – 3 зв].

Конкуренцію гетьманським властям у справі правового регулювання виробництва та збуту алкоголю в умовах 1918 р. несподівано виявили ... німецькі та австро-угорські союзники.

Фіксуючи низьку ефективність закупівлі продовольства у селян за готівкові кошти, представники господарської місії Німеччини та Австро-Угорщини на початку червня 1918 р. звернулися до Ради Міністрів з проханням дозволити їм увезення в Україну 400 вагонів горілки. Питання розглядалося на Раді міністрів 5 червня 1918 р. [4]. Міністр продовольства вказував, що ідею використання горілки для стимулювання селян в принципі можлива, але спиртне не має використовуватись як прямий платіжний засіб (тобто як бартер). Натомість слід видавати здавачам сільськогосподарської продукції спеціальні талони, на які ті могли б купити відповідну кількість горілки в українських державних магазинах. Для цих потреб належало розлити і виділити щонайменше 1 млн пляшок (Міністерство фінансів уже, переганяючи події, надало на ці потреби 20 тисяч пляшок) горілчаних напоїв від українського (але – не німецького!) виробника. Увезення в Україну “австрійської водки” міністри визнали неприпустимим [5]. Після тривалого обговорення 9-ма голосами проти 4-х учасники засідання відкинули ідею “спиртного” заохочення дрібних виробників сільськогосподарської продукції спиртовмісною продукцією іноземного виробництва, але не заперечували проти уже запровадженої Міністерством фінансів практики стимулювання здавачів сільськогосподарської продукції горілкою українського виробництва.

Чергова зміна влади у Києві (прихід Директорії у грудні 1918 р.) не могла не позначитися на підходах до дражливого і фінансово-перспективного питання.

Тим не менше, на початках Директорія не стала запроваджувати на контрольованій нею горілчану монополію (а також тютюнову, газову, соляну та ін.). Такого роду дискусії точилися в березні 1919 р., але всі пропозиції підвищення акцизів визнали неприйнятними з огляду на те, що подорожчання солі, гасу, тютюну та ін. підакцизних товарів ударить в першу чергу по “мужику”, тобто селянству. Тобто, зіграли свою роль міркування збереження підтримки основної маси споживачів підакцизної продукції – селян, робітників, ремісників, дрібних службовців, які становили соціальну базу української влади. Особливо з врахуванням тих міркувань, що цю соціальну базу намагалася перетягнути на свій бік т.зв. радянська влада.

У зовсім інших умовах та психологічному настрої перебували власті Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), проголошеної в листопаді 1918 р. На території колишньої Австро-Угорської імперії продовжували діяти усі колишні закони – аж до їх офіційної відміни та прийняття нового національного законодавства. До речі, цим шляхом пішли не лише власті ЗУНР, але й Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.), на чий території окремі австрійські правові норми зберігали силу до 1930-х рр. включно.

На відміну від Першої та Другої УНР, галицька (українська) політична еліта чітко бачила джерела самостійного фінансування західноукраїнської державності. Це передусім експортний потенціал галицького рільництва: “збіжжя, дерево, тютюн, худоба, товщі (жири. – В. М.), скіри, дріб (пташиє м'ясо. – Авт.), яйця, нафта, земний віск, сіль, калі(йні солі), спирт, цукор, лен, коноплі, вовна” [6, с. 61].

Торговий баланс Австрії за 1913 р. показував, що Галичина (обидві частини Королівства) імпортувала товарів на 321 млн. крон, експортувала – на 714 млн. крон [Там само]. За умови вільного розвитку приватної ініціативи – а це питання західноукраїнськими політиками, на відміну від їхніх східноукраїнських колег, сумніву не підлягало – податкові надходження можна було не лише зберегти, але й суттєво збільшити порівняно з австрійськими часами. Також прибуток мали давати державні монополії – **спиртова** та тютюнова, й обкладення загальнодержавним податком нафтодобувної промисловості. Галицькі політики планували отримувати необхідні для фінансової самостійності держави кошти шляхом емісії власної валюти, за рахунок зовнішніх та внутрішніх позик, а також від скорочення державного апарату порівняно з австрійськими часами [6, с. 61–65]. Зрозуміло, що ці широкі плани мали бути втілені у відповідну правову форму.

Очевидним джерелом швидких надходжень до державного бюджету ЗУНР (від 22 січня 1919 р. – ЗоУНР) могли б послужити акцизи від спиртних напоїв та тютюну, які були звичними для австрійського обивателя і не викликали у нього жодного несприйняття. Однак, тютюнові фабрики у Винниках (під Львовом) та Монастериськах (Тернопільщина. – В. М.) були у неробочому стані. Натомість спиртове (горілчане) виробництво відчувало брак сировини – зерна чи картоплі [7, с. 30]. Вказана обставина не зупиняла тогочасних українських реформаторів.

Втім, алкогольне законодавство доби 1917–1921 р. не обмежувалося так би мовити тактичними питаннями.

Сучасні історики держави і права оперують багатьма документами. Зокрема, західноукраїнське розпорядження з посиланням на австрійський з дня 25 лютого 1919 (року) в справі припинення руху гуралень”, яким встановлено (параграф 2), що **“державні повітові комісаріати займають сечас весь запас спирту на річ Держави за викупом, який пізніше означиться”** [8, с. 25, 26]. Це Розпорядження, як випливає з (суцільної) нумерації документів, став 31-м законодавчим актом ЗоУНР.

Реквізований алкоголь використовувався не лише для поповнення куцоного бюджету ЗУНР, але й підтримання бойового духу армії. В УГА продовжували зберігатися норми видачі рому, коньяку та ін. спиртних напоїв особовому складу, встановлені ще австрійським ц.-к. законодавством. Проте й тут з'явилися нововведення. Цікавим у цьому зв'язку бачиться “Тимчасовий припис мірини (дієти) в лічницях” [9]. Згідно з документом, встановлювалися такі норми забезпечення хворих та

поранених вояків УГА, що перебували в шпиталях: “строга дієта – (...) вино 25 цл (сантилітрів, тобто 250 грам. – Авт.), дієта переходова – (...) вино – 25 цл, пиво – 50 цл, дієта для виздоровців (...) вино – 25 цл”. Цікаво, що для здорових вояків, які тим чи іншим чином опинилися в стінах військового шпиталю (до відбуття на фронт), вино за рахунок санітарного відомства “не належиться” [Там само]. Хочеш повернути видаваний державою алкоголь, йди на фронт, а не відсиджуйся у тилу.

Серед малорезультативних зусиль місцевих властей ЗоУНР – спроба адміністративного регулювання споживчих цін, зокрема й на спиртні напої. 29 березня 1919 р. в рубриці “Урядові оголошення” станіславівська газета “Република” помістила розпорядження повітового Комісаріату в Станіславові ч. 479/19 – “Цінник (...) в лучших ресторациях і каварнях у Станіславові”. З документа дізнаємося, що “зупа” (суп) мала коштувати 1.20 корони, гуляш – 5.50 корон, “**бутелька вина**” – від 32 до 50 корон, ячня з 3 яєць – 4.0 корони [10].

У квітні 1919 р. в ЗоУНР був виданий “Розпорядок Державного секретаріату внутрішніх справ, скарбу, торгу і промислу з дня 15 цвітня 1919 про продаж горячих напиктів” [11]. У документі вказувалося: На підставі закона з дня 28 червня 1881 (року) ч. 62 про торговлю і шинкування горячих напиктів і їх дрібну продажу, постановляється (...) Забороняється шинкувати і продавати в публічних льокалях горячі напикти (спірт, горівки, рум, лікери, вина) по 8-ій годині вечером кожного дня, а крім того від суботи 6-ої вечером аж до понеділка до 6 години рано” [Там само]. За порушення цитованого Розпорядку параграфом другим документа передбачалися штрафи у розмірі від 100 до 5 000 корон, або арешт від 24 годин до 3 місяців [Там само].

В травні 1919 р. становище Директорії на Наддніпрянській Україні стало критичним. Відтак власті Західної Облaсті УНР перестали розраховувати на фінансову підтримку Великої України. Дотримуючись переконання, що порятунок утопаючих – справа рук самих утопаючих, керівники Зо УНР 8, 9, 10 та 12 травня проводили інтенсивні “наради над фінансами Західної Облaсті”. Керував роботою нарад Голова Фінансової Комісії У.Н.Р. д-р Теофіл Кормош та заступник Голови д-р Антін Горбачевський, брали участь члени Комісії д-р Кость Левицький (референт), д-р Теофіл Окуневський, д-р Лев Бачинський, д-р Северин Данилович, радник Ярослав Веселовський, Семен Вітик, д-р Остап Юрчинський, д-р Гриць Кузів, радник Іван Кохановський і Дмитро Паневник [12]. Заслухавши звіт Президента державних секретарів і за сумісництвом державного секретаря скарбу (фінансів) Голубовича, нарада “ухвалила резолюції в справах: внутрішнього державного фінансового г(осподарст)ва, устійнення одно цілої державної валюти, як також управильнення скарбового діловодства”. Також Фінансова Комісія “дала почин до зложення правильного державного бюджету по кінець року 1919, та до предложення загального фінансового пляну, що має обнимати означення податків, котрі остають ся в правній силі; додатків до податків, які мають запровадитись; **державних монополів** як також цлових належностей (! – В. М.)” [Там само].

Алкогольна політика українських урядів змінювалася в силу багатьох обставин – передусім змін на фронтах і з врахуванням становища українського (антикомуністичного) уряду.

Якщо бути відвертим, слід визнати одну закономірність. Чим впевненіше відчувала себе українська влада (а таких часових відтинків було вельми не багато. – В. М), тим менше вона заgravала з громадянами УНР, роздаючи свої урядові милості. Також, у дні і місяці успіху українська влада прямих і непрямих податків встановлювала (або – просто допускала) куди більше. Навпаки, якщо позиції українських властей ставали сумнівними, про потребу стягнення більшості податків, особливо непрямих, владні структури “забували”, не бажаючи дражнити населення.

Висловлені міркування повною мірою стосуються алкогольної політики – активнішої у Гетьманату та ранньої ЗУНР, пасивнішої чи й зовсім “ніякої” у пізньої Директорії.

Відступ військ Директорії та УГА з України супроводжувався певною (до речі, цілком зрозумілою. – В. М.) деморалізацією особового складу, зокрема фактами пияцтва у середовищі військових.

У вересні 1919 р. “Український прапор” (Відень) помістив інформацію наступного змісту: “Заказ продажі спиртних напитек. Розпорядок українського правительства заказує під карою втрати свободи подавання і продажі спиртних напоїв козакам української армії” [13].

До питань боротьби з пияцтвом у рядах діючої армії властям Другої УНР довелося повертатися й у наступні місяці. Так, 7 жовтня 1920 р. побачила світ обов’язкова постанова армійського прифронтового комісара при армії УНР Ф. Сумневича. На території УНР, звільненій з-під ворожої окупації забороняються азартні ігри в карти (...) виготовлення самогону та продаж спиртних напоїв. За порушення заборони передбачено штраф у розмірі 60 тисяч гривень або позбавлення волі на термін до 3-х місяців [14, с. 267, з посиланням на: Українське слово (Станиславів). – 1920. – 17 жовтня].

Тут особливо зазначимо, що хроніки УГА фактів пияцтва особового складу не фіксують. Нема такого роду згадок і у мемуарах безпосередніх учасників подій – галичан.

Що стосується Червоної армії, то, як зазначає В. В. Бойко на сс. 154 – 155 дисертації: “Прихід до влади більшовицького Раднаркому первісно означав навіть посилення режиму сухого закону, введеного царатом. 9 травня 1918 р. ВЦВК прийняв Декрет “Про надання народному комісарові продовольства надзвичайних повноважень у боротьбі з сільською буржуазією, що приховує хлібні запаси і спекулює ними”. Зокрема вказувалося: “Оголосити усіх, хто має надлишок хліба (...) і розбазарює хлібні запаси на самогон, – ворогами народу, передавати їх революційному суду з тим, щоб винні засуджувалися до тюремного ув’язнення на термін не менший 10-ти років, виганялися назавжди з общини, усе їхнє майно було конфісковано, а самогонників, окрім того, примушували до суспільних робіт” [Цит. за: 15, с. 21, 22]”.

Протягом усього періоду громадянської війни радянські власті конфісковували у населення самогонні апарати та готову продукцію. Якихось публічних заходів її знищення, подібних до недавнього нищення підсанкційного продовольства з Європи в РФ (літо 2015 р.), на разі, не зафіксовано. Надто “цінним” був цей алкогольний продукт у роки громадянської війни та розрухи.

Показово, що й сама Радянська держава не відмовлялася від спиртового ресурсу, пояснюючи збереження його виробництва на націоналізованих спиртзаводах ... потребами армії та медицини. За даними сучасника подій, російського емігранта А. Терне: “Програма викурки спирту 1920 року була виконана на 87% відсотків. Залишок спирту по усій Росії з Україною на 1-ше квітня 1921 року виражався в 2,2 м.(ільйона) відер (російське відро – міра об’єму, рівна 12, 229 літра. – В. М.) сирого спирту і 1,3 м.(ільйона) відер ректифікованого” [16, с. 168]. Повірити, що 35 мільйонів літрів спирту (у перерахунку на горілку – майже півмільярда 0,5 л пляшок) спожила сама лише фронтова медицина та деякі специфічні промислові галузі, якимось важко. Схоже, Радянська влада використовувала спиртовий ресурс і в інших цілях.

18 листопада 1918 р. було утворено Центральне управління державними заводами винокурної промисловості (Центроспирт) у складі хімічного відділу ВРНГ РРФСР. 6 вересня 1920 р. Центроспирт перейменований в Головне управління державними підприємствами спиртової промисловості (Головспирт) [17; з посиланням на: ЦГАНХ ССРСР, ф. 733, оп. 1, д. 55, л. 100]. Структура ця мала усталену репутацію корупційної.

З 1 жовтня 1923 р. організовано управління уповноваженого Держспирту, до якого перейшло право продажу вина і спирту. Відтак установлена державна монополія на продаж вина та спирту.

Висновки: Безпосередня історіографія питання доволі бідна і уривчаста. Тим не менше, комбінування джерел – у розрізі від мемуарів безпосередніх учасників подій до публікацій документів тої історичної доби – надає змогу адекватного відтворення подій.

Гроші, отримані від реалізації спиртово-горілкової продукції, є вагомим джерелом наповнення державного бюджету. Нехтувати цим ресурсом під реальними чи надуманими моральними приводами може дозволити лише держава, чії фінанси перебувають у визначено задовільному стані. Навпаки, в умовах надзвичайних обставин (війни, громадянської війни, глибокої економічної кризи тощо) такого роду чистоплюйство неприпустиме.

Цю ідею найбільш повно реалізували радянські власті РРФСР та т.зв. УСРР (тогочасна назва радянської України). Натомість Центральна Рада, Директорія та Гетьманат алкогольний ресурс повна використати не зуміли, передусім з моральних міркувань (добровільна відмова від планів нібито “споювання” населення після царського сухого закону), а також внаслідок небажання боротися з самогонниками. Останні в своїй масі були селянами і становили соціальну базу Української Революції 1917–1921 рр.

Протокол засідання Генерального секретаріату. 13 листопада 1917 р. // ЦДАВО України . – Ф. 1063, оп. 3, спр. 1. – Арк. 73 – 73 зв. 2. Протокол засідання Ради Народних Міністрів. 17 квітня. 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 75 – 77. 3. Україна: Хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1918. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2005. – 402 с. 4. Протокол засідання Ради міністрів Української Держави // ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 38. 5. Там само // ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 38–39 зв. 6. (б.а.). Уладженне фінансових справ Галицької Держави // Нехай живе Незалежна Галицька держава (збірник статей). – Відень: Український прапор, 1922. – 80 с. 7. Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. – Львів, 1921. – 52 с. 8. Вісник Державних Законів і Розпоряджень. – 1919. – Випуск 3, 2 марта. 9. Додаток до ВВК 148 // Вісник Державного Секретаріату військових справ (Станіславів). – 1919. – 1 мая, ч.12. 10. Урядові оголошення. Державний повітовий комісаріат в Станіславові ч. 4791 / 19. – Цінник (...) в лучших ресторациях і каварнях у Станіславові // Република. – 1919. – ч. 48, 29 марта. – С. 4. 11. Република. – 1919. – 18 цвітня, ч. 65. 12. Република. – 1919. – ч. 86, 16 мая. – С. 2. – Наради над фінансами Західньої Области. Комунікат фінансової Комісії У. Н. Р. 13. Український прапор (Відень, редактор і видавець Степан Баран). – 1919. – 17 вересня, ч. 10. 14. Україна: Хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1920 / Національна академія наук; Інститут історії України. – К.: б. в., 2005. 311с. 15. Коржухина Т. П. Борьба с алкоголизмом в 20-х – начале 30-х годов / Т. П. Коржухина // Вопросы истории. – 1985. – № 9. – С. 20–32. 16. Терне А. М. В царстве Ленина: очерки / А. М. Терне. – М.: Скифы, 1991. – 352 с. 17. Высшие органы государственной власти и органы центрального управления РСФСР (1917–1967 гг.): справочник (по материалам государственных архивов) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bestpravo.ru/sssrgn-gosudarstvo/t8n/page-6.htm>